

І.В. Зуба, С.О. Іванова, І.Я. Кисельова, Р.І. Кондратьєва, Л.І. Лазор, Р.З. Лівинця, О.А. Лукашєва, М.В. Лушнікової, М.І. Ішчина, А.Р. Мацюка, Ю.П. Орловського, П.Д. Пилипенка, С.М. Прилипка, В.І. Прокопенка, О.І. Процевський, П.М. Рабіновича, В.Г. Ротаня, А.Г. Седишева, О.Ф. Скакули, В.Н. Скобелкіна, О.В. Смирнова, Б.С. Стічківського, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишевої, Т.Б. Шубіної, О.М. Ярошенка та деяких інших вчених. Проте як в науковій літературі, так і у чинному законодавстві й досі відсутня загально визнана думка щодо розуміння важливості дослідження генезису правового регулювання форм захисту трудових прав працівників, що визначає актуальність обраної тематики наукового пошуку та визначає її мету. Завданням цієї статті є аналіз наукових поглядів у різні періоди розвитку вчень про права людини та відповідних нормативно-правових актів з метою з'ясування сутності досліджуваних прав. Наукова новизна статті визначається тим, що у ній на основі правового аналізу існуючих у минулому та сучасних теоретичних підходів щодо виникнення та розвитку трудових прав, визначено їх важливе значення та сутність, надано конкретні пропозиції та рекомендації щодо удосконалення правових актів із зазначених питань.

Для доказу існування і правильного закріплення в нормах трудового законодавства форм захисту трудових прав працівників необхідно виявити сутність такого важливого явища, як «захист права» взагалі. Для цього, перш за все, слід звернутися до історії становлення та розвитку даного явища у трудовому праві України. Як справедливо вказав Д.А. Керімов, «історичне дослідження правових явищ перш за все має логічне дослідження, воно зразу виступає як обов'язкова передумова логічного, оскільки необхідно знати історію того об'єкта, який ми маємо намір вивчати» [1, с. 52-53]. Про необхідність історичних досліджень під час вивчення правових явищ писав також А.М. Васильєв. Він указував: «Без уявлення про історію розвитку права не можна глибоко осмислити його сутності. Теорія виробляє свої категорії на основі історичних узагальнень, розкриваючи в них логіку виникнення й розвитку права. Дані історії дозволяють дедалі глибше занурюватися в суть правової форми суспільного життя, синтезувати історичне з початковими уявленнями про сутність права і на цій основі відповідно розвивати, доповнювати, уточнювати поняття, які її виражають. У процесі пізнання права мають місце поодинокі, постійні переходи логічного в історичне і навпаки. Пізнання рухається по спіралі, і в кожному новому витку відображаються такі переходи: теорія — багатше знання історії — більш розвинена теорія та ін.» [2, с. 185].

Необхідно підкреслити, що правовий захист людини — це складне й багатогранне явище. На шляху утвердження прав і свобод людини людство пройшло довгий шлях, крок за кроком, поширюючи принцип рівноправності на все більше коло осіб та стосунків між ними. Саме боротьба за права людини, за нові й нові ступені свободи ставала каталізатором широкомасштабних змін у суспільно-політичному житті тієї чи іншої країни. Спільними зусиллями багатьох поколінь створювалось підґрунтя для утвердження в майбутньому ідеї прав людини та необхідність їх захисту. Але на законодавчому рівні ця ідея почала реалізуватись досить повільно. Навіть на сьогодні в українському законодавстві

та юридичній науці поняття форм захисту прав людини, зокрема й у сфері праці, не має чіткого визначення: належним чином не розкрито зміст захисту, не в повному обсязі вивчені місце й роль у системі трудового законодавства.

Безумовно, що трудова діяльність існує з давніх часів. Загально визнаним є той факт, що саме праця була рушійною силою еволюційних процесів, які перетворили людиноподібних мавп у розумну людину, якими ми і є по цей час. Отже все, що здобуто суспільством протягом історії є наслідком перетворюючого впливу праці як на природне, так і на соціальне середовище у якому перебуває людина. Водночас, історія правового регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі організованого виробництва суспільних благ є значно коротшою. Це пов'язано з якісно відмінним характером праці індустріальної доби порівняно з доіндустріальною епохою. Рабовласницький або феодалський способи виробництва побудовані виключно на примусовій організації створення матеріальних благ. Економічні інтереси верхівки тодішнього суспільства вимагали відповідного державно-владного і правового забезпечення такої організації. У розвиток вказаним положенням, слушно зазначає О.І. Процевський, основою «переводу» суспільних відносин у правові є перш за все, необхідність, що обумовлена суспільним інтересом [3, с. 12]. При цьому індивідуальні інтереси, особливо інтереси тих верств населення, що мають доступ до влади, складаються у загальний, суспільний інтерес, що виступає первісною причиною, рушійною силою діяльності людей у всіх сферах суспільного життя [4, с. 16-18]. Саме інтерес визначає реальні причини соціально значущих дій. Інтерес, що обумовлений умовами життя суспільства, задовольняється знов-таки лише соціальним шляхом, тобто шляхом вступу у певні суспільні відносини. Право як універсальний регулятор суспільних відносин одночасно відображає і охороняє загальні інтереси і інтереси індивідумів, закріплюючи суб'єктивні права та обов'язки, реалізація яких призводить до виникнення правовідносин. Таким чином, вираження загальних і типових для свого часу індивідуальних інтересів здійснюється за допомогою права. Тому право як система є вираженням певних суспільних відносин і виступає їх формою [5, с.79-80].

Таким чином, з врахуванням системи соціальних відносин тих часів, матеріальних умов життя суспільства того часу, інтересів владної еліти, виникнення і розвиток правових інститутів рабовласництва і кріпацтва слід визнати закономірним. В межах цих способів виробництва, побудованих на фактично необхідній, заснованій на примусі праці існування трудового права взагалі і відповідних трудових права, зокрема й права на працю, не мало під собою жодних економічних, соціально-політичних і організаційно-правових підстав. Адже раб вважався річчю і не мав ніяких прав ні в публічній, ні в приватній сфері. Раби не могли служити у війську, не платили повинностей, оскільки не були власниками майна, не могли мати сім'ю. Навіть найдемократичніші держави давнього світу і середньовіччя не могли суттєво змінити суспільний і правовий статус рабів і залежних селян, оскільки такі зміни не могли бути у той час підкріплені відповідними перетвореннями у способі суспільного виробництва. А вже на початку епохи індустріалізації склалися необхідні економічні передумови саме для застосування вільної людської праці. В розвинутих країнах світу

до влади приходив новий клас — буржуазія, який мав свої інтереси, пов'язані з розвитком капіталістичних відносин в сфері економіки. Вивикла гостра потреба у вільній робочій силі. Шляхом її вивільнення стало скасування кріпацької залежності. При цьому виникло правове становище, коли працівник змушений був «вільно», «за своїм» розсудом продавати власнику виробництва єдиний належний йому товар — робочу силу. З'явилися «вільні» працівники, з'явилася «вільна» праця — все це змушувало замислитися над проблемою можливості правової регламентації принципу свободи праці, а отже — і права на працю.

Дійсно, в подальшій історії розвитку суспільних ідей принцип права на працю як базовий для розвитку всього комплексу трудових прав працівника, посів значне місце. Ця ідея надихала прогресивних мислителів і діячів, які відводили їй багато уваги у своїх планах удосконалення і справедливого устрою суспільства. На проголошення можливості вільно трудитися звертали увагу політики після перемоги буржуазної революції у Франції. Однак видані в результаті перемоги буржуазних революцій декларації прав і конституції жодним словом не обм'явили про право людини на працю. У праві на працю бачили необхідну умову добробуту такі мислителі XIX ст. як Мореллі, Бабєф, Роберт Оуен та ін. Шарль Фур'є, наприклад, писав: «Ми втратили цілі століття на дрібязкові дискусії про права людини, але зовсім не думали про визнання самого істотного права, як права на працю, без якого всі інші перетворюються в нуль [6, с.17]». Навіть ліонські ткачі у 1831 р., доведені до повстання пелюською експлуатацією, голодом і безробіттям, виступили під лозунгом: «Жити, працюючи, — або вмерти, борючись!». А вже під час лютевської революції 1848 р. французькі робітники під впливом дрібнобуржуазного реформіста Блана обрали гасло «право на працю» як програмну вимогу. Тимчасовий уряд Франції під тиском революції декретом від 26.02.1848 р. юридично визнав «право на працю», але на інший же день одурив надії пролетарів практичним трактуванням цього права, як права на роботу в так званих «національних майстернях». У цих майстернях безробітний міг одержати роботу за злидарську винагороду і притім здебільшого непродуктивну, на зразок безплідного копання землі чи пересилання її з одного місця на інше. Але і національні майстерні проіснували не більше 2-х місяців. Епілогом цього експерименту з визнанням «права на працю» стало жорстоко подавлене Кавельяком червене повстання 1848 р. У конституцію французької республіки, прийняту 4. 11. 1848 р., право на працю включене так і не було. З тих пір до виникнення радянського законодавства сама ідея права на працю не одержала доступу до діючого правопорядку. Так, право на працю було відхилено німецьким рейхстагом у 1884 р., швейцарським референдумом 1894 р., англійською палатою громад у 1905 р. [7, с.79].

Окремо слід наголосити на тому, що уся подальша багатомісячна історія українського народу є прикладом боротьби нації за самовизначення, створення власної незалежної демократичної держави. Починаючи з XIV ст. Україна була поділена між могутніми сусідами — частина земель перебувала у складі Великого князівства Литовського, частина — під владою Польщі. Але і в ті часи руське право було одним із джерел основних законів Литовської держави і розглядалось як власне «старе право», що проголошувало захист прав населення. Вершиною козацько-гетьманської

добіт у розвитку демократичного устрою держави й захисту прав і свобод стала Конституція Пилипа Орлика 1710 р. Після входження України до складу Московії, а потім до Російської імперії, до політико-правових ідей гуманітарного змісту зверталось багато українських мислителів, наприклад М. Драгоманов із його конституційним проектом «Вільна спілка», М. Грушевський. За роки радянської влади в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.), які закріплювали різний правовий статус особи, обсяг її прав та свобод.

Водночас, важливо зазначити те, що на принцип свободи праці та похідні від нього трудові права звертали увагу й політики української держави в 1918-1920 р. Так, у «Законах про тимчасовий державний устрій України про гетьманську владу», у п.18 говорилось, що «кожен український козак і громадянин має право вільно вибирати місце проживання і роботу...» [8, с.87-90]; у проекті ж «Основного державного Закону Української Народної Республіки» у 29 Артикулі відзначено, що «кожен громадянин має право вільного вибору професії і заробітку; обмеження в тім напрямку можна допустити тільки шляхом закону». Але ці положення так і не були реалізовані.

Слід зауважити, що вперше ж трудові права, зокрема право на працю та похідні від нього права, були законодавчо закріплені і, що важливо, були забезпечені відповідними гарантіями щодо захисту з боку держави, у Кодексі законів про працю РРФСР 1918 р., у ст. 10 якого зазначалось, що всі працездатні громадяни мають право на застосування праці по своїй спеціальності і за винагородою встановлену для цього роду роботи. У даний Кодекс були закладені і найважливіші ідеї правового забезпечення права на працю, такі як стабільність обумовленої в трудовому договорі роботи (наприклад, ст. ст. 40, 41, 42 присвячені правилам переведення на іншу роботу); обмеження можливості звільнення з ініціативи адміністрації переліком підстав (ст. 46), участь професійкової організації в прийнятті адміністрацією рішень про звільнення працівників [9]. Ці ідеї одержали подальший розвиток і в КЗпП УРСР 1922 р. та ін. нормативних актах тих років. Так, значно збагатилися норми, що забезпечують стабільність обумовленої в трудовому договорі роботи. У ст. 36 говорилось, що наймач не може жадати від працівника роботи, що не відноситься до того роду діяльності, для якої він найнятий. Переведення ж на іншу роботу в інше підприємство могло бути здійснено тільки за згодою працівника (ст. 37). Конкретизувалися випадки переведення на іншу роботу без згоди працівника: адміністрація була вправі здійснити таке переведення у випадку виробничої необхідності і простою (ст. 36 ч. 2, 3). Був розширений також і перелік випадків участі професійкової організації в рішенні питань звільнення працівників з ініціативи адміністрації (крім випадків звільнення через непрацездатність, у даний перелік були також включені випадки звільнення за порушення трудової дисципліни (п. п. «в», «г»)) [10]. Щодо форм захисту трудових прав, то ідея про захист права на працю у формі можливості судового оскарження звільнення з ініціативи адміністрації вперше була законодавчо закріплена у Правилах про примірно-третейській і судовий розгляд трудових конфліктів, затверджених Постановою ЦВК і РПКСР від 29 серпня 1928 р. [11]. З прийняттям нової Конституції СРСР в 1936 р., право

на працю та похідні від нього трудові права отримали статус конституційні. Так, у ст. 118 Конституції говорилося, що «громадяни СРСР мають право на працю, тобто на одержання гарантованої роботи з оплатою їхньої праці відповідно до її кількості і якості [12]». Подальший розвиток у радянському законодавстві форми захисту трудових прав одержали після прийняття 15 липня 1970 р. Основ законодавства СРСР і союзних республік про працю і наступну розробку на їхній основі республіканських КЗпП. У даних законодавчих актах були значно розширені гарантії забезпечення та захисту трудових прав. Так, заборонялася необгрунтована відмова в прийомі на роботу (ст. 22 КЗпП УРСР 1971 р.); на користь працівника були конкретизовані умови переведення на іншу роботу без його згоди; значно підвищені гарантії збереження роботи працівникам, що тимчасово втратили працездатність тощо [13]. У той же час, трудові права отримали конституційне закріплення й у Конституції СРСР 1977 р., у статті 40 якої говорилося, що «громадяни СРСР мають право на працю, — тобто на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості і якості і не нижче встановленого державою мінімального розміру, — включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностям, професійної підготовки, освіти і з урахуванням суспільних потреб [14]».

Такий вигляд мала регламентація форм захисту трудових прав працівників у радянському законодавстві і, як бачимо, найбільша увага приділялась реалізації та захисту саме права на працю як визначного для інших трудових прав працівників. В ті часи право на працю розумілося насамперед як обов'язок держави надати роботу громадянину. У законодавстві ж держав з ринковою економікою у право на працю вкладений трохи інший зміст. В даний час право на працю в тому чи іншому формулюванні закріплено в конституціях таких держав як Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Греція, Японія, Філіппіни, Люксембург та ін. З погляду рівня і ступеня повноти закріплення права на працю всі ці конституції можна поділити на три категорії: 1) що включають як саме поняття цього права, так і визначені гарантії його реалізації та захисту; 2) що тільки визначають право на працю; 3) що не містять поняття права на працю. Водночас, слід наголосити на тому, що в останні роки в закордонних державах законодавство і колективно-договірні норми стали більш соціально спрямованими після внесення в них певних змін. Так, усе більше поширення одержує принцип обгрунтованості звільнення. Поступово одержує визнання і право звільненого оскаржити необгрунтоване звільнення в органи по розгляду трудових спорів, що діють у відповідності із встановленою в кожній окремій країні системою. Своє відображення в законодавстві закордонних країн знаходить і така важлива гарантія права на працю як участь представників трудящих у рішенні питань звільнення працівників з ініціативи власника підприємства тощо. Питання захисту трудових прав, зокрема й права на працю як одного з найважливіших прав людини відбито також і у міжнародно-правових документах.

Таким чином, правове регулювання форм захисту трудових прав працівників як правове явище характерне для України здавна. Не зважаючи на те, що класовий підхід до вивчення права призводив до спроби порушити проблему прав

людини в СРСР та форм їх захисту розцінювалися як наміри ворогів соціалізму викрити характер взаємовідносин соціалістичної держави і її громадян, а дії за рубежом, направлені на захист прав людини, радянською владою оголошувалися лицемірними, все ж такі саме у ці важкі часи й почалося становлення та розвиток правових механізмів форм захисту трудових прав, які ми маємо зараз.

Список літератури.

1. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований / Керимов Д. А. — М.: Мысль, 1986. — 330 с.
2. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / Васильев А. М. — М.: Юрид. лит., 1976. — 264 с.
3. Процевский А. И. Предмет советского трудового права / Процевский А. И. — М.: Юрид. лит., 1979. — 224 с.
4. Глозерман Г. Е. Интерес как социологическая категория / Глозерман Г. Е. // Вопросы философии. — 1966. — № 10. — С. 16-18
5. Сабо И. Основы теории права Сабо И. — М.: Изд-во Прогресс, 1974. — 271с.
6. Фурье Ш. Избранные сочинения. В 4 т. / Фурье Ш. — Пер. с франц. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 3. — 600 с.
7. Пашерстник А. Е. Право на труд / Пашерстник А. Е. — М.: Изд-во АН СССР, 1951. — 231 с.
8. Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. — К.: Т-во «Знання» України, 1993. — 192 с.
9. Кодекс законов о труде и декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа. — К.: Гос. изд-во, 1921.
10. Кодекс законов о труде УССР. (С изм. и дополн. по 15 сентября 1926 г. и с алфав. указателем). — Харьков: Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1926.
11. Правила о примирительно-третейском и судебном рассмотрении трудовых конфликтов: Утверждены постановлением ЦИК и СНК СССР от 29.08.1928 г. // СЗ СССР. — 1928. — № 56. — Ст. 495.
12. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. С изм. и допл., принятыми на I, II, III, IV, V сессиях Верховного Совета СССР третьего созыва. — М.: «Правда», 1954.
13. Кодекс законов о труде Украины // Ведомости Верховного Совета УССР. — 1971. — Приложение к № 50.
14. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 окт. 1977 г. — М.: Политиздат, 1977.

Харчук Р.С. Генезис правового регулирования форм защиты трудовых прав работников. — Статья.

Выполнен анализ научных взглядов в разные периоды развития учений о правах человека и соответствующих нормативно-правовых актов с целью вы-

яснення сутності досліджуваних прав. Определены теоретические подходы относительно возникновения и развития трудовых прав, их важное значение и сущность, представлены конкретные предложения и рекомендации по усовершенствованию правовых актов по указанным вопросам.

Ключевые слова: правовое регулирование, формы защиты трудовых прав, работники.

Harebuk R. S. Genesis of legal regulation of forms of protection of the labor rights of workers. — Article.

The analysis of scientific views during the different periods of development of doctrines about human rights and corresponding regulatory legal acts for the purpose of finding-out of essence of the investigated rights is made. Theoretical approaches about occurrence and development of the labor rights, their great value and essence are defined, specific proposals and recommendations about improvement of legal certificates about the specified questions are presented.

Keywords: legal regulation, forms of protection of the labor rights, workers.

УДК 336.747

Хірс Я.О.

*здобувач кафедри цивільного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ПОНЯТТЯ «ФОРМИ» РОЗРАХУНКІВ: СУТНІСТЬ ТА ПОЗИЦІЯ ЗАКОНОДАВЦЯ

Стаття присвячена визначенню категорії «форма розрахунків», яка не розкрита в діючому законодавстві та є предметом дискусій серед науковців. Аналізуються положення нормативно-правових актів, порівнюються між собою висвітлені терміни «форма» та «види», вивчаються точки зору деяких науковців стосовно застосування цих понять.

Ключові слова: форми розрахунків, сутність, законодавство.

Метою проведення даного дослідження є розкриття поняття «форма розрахунків» та визначення доцільності його вживання. Задля досягнення поставленої мети в процесі наукової роботи необхідно проаналізувати положення діючого законодавства на предмет застосування понять «форма» та «види» розрахунків; вивчити, в якому розумінні вживає законодавець вказані правові категорії; з'ясувати точки зору науковців стосовно піднятого питання; на основі отриманих результатів зробити відповідні висновки.

Питанням дослідження форм розрахунків були присвячені роботи Л.Г.Єфимової, М.Ю.Єрпильової, В.Ф.Кузьміна, Н.В.Агафонової, О.В.Вась-

ковського та інших. Разом із тим, актуальність дослідження, що пролонгується, обумовлюється тим, що з набранням юридичної сили Цивільного кодексу України в 2004 році постали проблеми в узгодженні між собою термінів «форма розрахунків» та «види безготівкових розрахунків». Найбільше нарікань з цього приводу пов'язано із тим, що до введення в законодавство терміну «види безготівкових розрахунків», в усіх випадках вживався термін «форми розрахунків». Для усунення непорозумінь практика вимагає роз'яснення співвідношення вказаних термінів та, відповідно, визначення поняття «форми розрахунків». Новизна обраної теми полягає у відсутності ґрунтовних робіт в цьому напрямку.

Діючим законодавством передбачено самостійний вибір суб'єкта розрахункових відносин форми здійснення розрахунків. Разом із тим, чинне законодавство, що регулює здійснення розрахунків, зокрема, Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Закон України «Про банки і банківську діяльність», Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», підзаконні нормативно-правові акти, зокрема Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, та інші, — не дають визначення поняттю «форми розрахунків», а вживання паралельно таких правових категорій, як «платіжні інструменти», «види розрахунків», «види безготівкових розрахунків», взагалі створюють плутанину при застосуванні вказаних понять.

Так, Цивільний кодекс України в статті 1087, що має назву «Форми розрахунків», встановлює: «Розрахунки за участю фізичних осіб, не пов'язані із здійсненням ними підприємницької діяльності, можуть провадитися у готівковій або в безготівковій формі за допомогою розрахункових документів у електронному або паперовому вигляді» [1]. Поряд із цим терміном далі, в статті 1088, мова йде вже не про форми розрахунків, а про види безготівкових розрахунків у вигляді розрахунків із застосуванням платіжних доручень, акредитивів, розрахункових чеків (чеків), розрахунків за інкасо, а також інших розрахунків, передбачених законом, банківськими правилами та звичаями ділового обороту. На думку О.В.Васьковського, такий підхід, тобто заміна змісту поняття «форми розрахунків» на «види розрахунків», не можна вважати вдалим, оскільки, по-перше, порушуються звичай застосування правових конструкцій та матиме місце термінологічна плутанина, і, по-друге, поняття «форма безготівкових розрахунків» певною мірою теоретично вже опрацьовано. Тому, вказаний автор вважає, що доцільність таких змін є сумнівною [2, с.106]. Також вчений наголошує на тому, що у такому значенні поняття «форми безготівкових розрахунків» вже має місце у законодавстві, а саме у ст.3 Закону України про платіжні системи, де встановлено, що гроші існують у готівковій формі (формі грошових знаків) або у безготівковій формі (формі записів на рахунках у банках) [3]. Автор переконаний, що саме з останнього нормативно-правового акту було перенесено таке розуміння форм та видів безготівкових розрахунків. При цьому він критикує такий крок, вказуючи, що слід було вчинити навпаки, оскільки вказаний закон вніс у правове поле багато новел, у тому числі визначень, однак цей випадок свідчить про негативну сторону нормотворчості [2, с.106]. На наш погляд, не можна погодитися із думкою автора стосовно негативної сторони